

Croatia XXIII/XXIV (1992/1993) – 37/38/39

Izvorni znanstveni članak

Antun Šojat

**HRVATSKI JEZIK U SUŠNIK-JAMBREŠIĆEVU
RJEČNIKU (1742.)**

UDK 808.62(091)-"17"-3

U raspravi se prikazuju karakteristične osobine kajkavskoga književnoga jezika kakav se ostvaruje u Sušnik-Jambrešićevu četverojezičnom rječniku. Posebna je pozornost dana nekajkavskim – štokavskim i čakavskim – elementima u njemu.

1. Veliki četverojezični Sušnik-Jambrešićev rječnik *Lexicon latinum interpretatione illyrica, germanica et hungarica locuples* (...)¹ zauzima u leksikografski plodnom hrvatskom 18. stoljeću, pa i u cjelokupnoj hrvatskoj kulturnoj baštini, znatno mjesto. Premda se ponajčešće taj rječnik naziva Jambrešićevim, dokazano je da autorstvo valja pripisati dvojici autora – Franji Sušniku i Andriji Jambrešiću. Ipak, Jambrešićev udio u konačnom obliku Leksikona očito je veći nego Sušnikov.²

Lexicon latinum latinski je rječnik: latinskim su jezikom pisani deskriptivni tekstovi u leksikografskim člancima, sva objašnjavaња i upute, svi dodatni tekstovi.

Zbog te činjenice, kao i zbog širokoga, stručnog izbora latinskih natuknica i njihova pouzdana prijevoda ne samo na hrvatski nego i na njemački i mađarski jezik te zbog kvalitete leksikografske obrade, koja je u svojem vremenu bila na visokoj razini – Sušnik-Jambrešićev rječnik izazvao je veliko zanimanje i u zemljama njemačkoga jezika i u Mađarskoj, pa je u Hrvatskoj ubrzo postao raritetom.

2. Hrvatski je jezik u tom rječniku zastupljen tipičnom književnom kajkavštinom, što uključuje činjenicu da u njemu nalazimo i podosta tipičnih štokavskih, nešto rjeđe i čakavskih jezičnih osobina.

Karakteristike kajkavskoga književnog jezika na različitim njegovim jezičnim razinama već su opisane,³ pa nema potrebe da se ovdje potanko razrađuju i potvrđuju primjerima njihove realizacije u *Leksikonu*. Nužno je ipak da istaknem neke činjenice o tom starom književnom jeziku dijela Hrvata, a i da se osvrnem na neke njegove jezične osobine nazočne u *Leksikonu*.

Kajkavski književni jezik, kakav se ustalio već u 17. stoljeću, karakteriziraju ove opće odrednice:

- ujednačivanje, u književnom liku, veoma različitih kajkavskih regionalnih i mjesnih fonetsko-fonoloških osobina,
- čuvanje nekih gramatičkih i leksičkih arhaizama koji su u kajkavskim govorima toga vremena već davno iščezli (usp. npr. književno-jezične pojave nekih oblika aorista i imperfekta, pojavu participa prošloga na -vši ili -v),

¹ Izišao je u Zagrebu 1742. U ovom se radu njegov originalni naslov krati riječima *Leksikon* ili *Lexicon latinum*. Pretisak toga rječnika (uz *Dodatak*) izišao je u seriji *Posebna izdanja Zavoda za hrvatski jezik*, knj. 1, Zagreb 1992.

² Usp. Vladoje Dukat, *Sušnik ili Jambrešić?*, Nastavni vjesnik, god. XXXV, Zagreb 1927, Franjo Fancev, *O avtorstvu i postanju rječnika Lexicon latinum 1742*, Južnoslovenski filolog, knj. III, Beograd 1922/1923, Volker Bockholt, *Sprachmaterialkonzeptionen und ihre Realisierung in der kroatischen und serbischen Lexikographie*, Die blaue Eule, Slavistik in der Blauen Eule, Bd. 2, Essen 1990.

³ V. Antun Šojat, *Kratki navuk jezičnice horvatske (Jezik stare kajkavske književnosti)*, Kaj, god. II. (Zagreb 1969.), br. 3–4, 5, 7–8, 10, 12; god. III. (1970.), br. 2, 3–4, 10; god. IV. (1971.), br. 10, 11.

– ostvarivanje nekih fonoloških i morfoloških dubleta, ali s golemom pretežitošću uporabe jedne od njih,

– prihvaćenje ponekih nekajkavskih jezičnih elemenata, osobito štokavskih, koji se ravnopravno pojavljuju uz tipične kajkavske (usp. »stajaće«, leksički vezane ikavizme, kao primjerice u *divojka*).

Osnovicu kajkavskoga književnog jezika prošlih stoljeća, u golemoj većini kajkavskih književnih ostvarenja, čini zagrebački urbani govor, upravo kajkavština njegovih obrazovanih slojeva. Ta se književna kajkavština formirala i određenim utjecajem nekajkavskih hrvatskih književnih djela, a u sintaksi i utjecajem latinskoga jezika.

3. U *Leksikonu* nalazimo sve bitne osobine kajkavskoga književnog jezika, na svim jezičnim razinama, bez obzira na to što je to rječnik, a ne književni tekst. Toliko su naime bogate i česte sveze riječi u sintagmama, frazemima i rečenicama leksikografske obrade mnogih natuknica, kao i u ilustrativnim stihovanim dodacima uz mnoge natuknice.

Ovdje ću iznijeti tek neka svoja zapažanja o književnojezičnim kajkavskim osobinama u *Leksikonu*.

U svojoj raspravi o ortografiji⁴ Jambrešić opisuje grafeme kojima su u *Leksikonu* zabilježene hrvatske riječi. Iz njegova tumačenja grafije riječi *védro* 'urna' i *vedro* 'serenum' proizlazi da je u *Leksikonu* zastupljen kajkavski vokalski sustav od 6 fonema.

Kajkavsko se *e* na ultimi označuje gravisom. Međutim, označavanje toga glasa, i akutom i gravisom, nije u *Leksikonu* sustavno provedeno. Osnovna je funkcija obaju tih znakova prozodijska – označuju dugi vokal u naglašenom slogu (u zadnjem ili u jedinom slogu riječi pojavljuje se samo *gravis*, usp. npr. *izglédam*, *zavzétii* 799, *tuséhisze* 828, gdje *é* nije od jata ili poluglasa, usp. *várašf*, Gsg *blága*, Isg *pútom*, inf. *fúndati* 796, prez. *ponúdyam*, *tíram*, *pregányam*, *odtugývám* 797: *rogosàr* 900, *piszàr* 901, *guszùm*, *gúszto chinim* 433).

U toj svojoj raspravi pod naslovom *De natura accentuum*, Jambrešić je pokušao opisati fiziologiju kajkavskih akcenata označenih tim znakovima. Po njemu znak akuta u *Leksikonu* označuje uzlazni ton, a znak gravisa i uzlazni i silazni ton. Njegova formulacija tonske prirode gravisa omogućuje veoma vjerojatnu pretpostavku o tzv. kajkavskom akutu i na ultimi, odnosno na jedinom slogu u riječi. Razlika između znakova ' i ' svodi se dakle samo na njihovu distribuciju u označivanju nezadnjih i zadnjih naglašenih dugih slogova, usp. npr. *řibje* (= řibje) 373, Gsg *blága* (= blága) 796, *gràd* 796, *pút* 1028).

Treći akcenatski znak koji se pojavljuje u *Leksikonu*, cirkumfleks (^), pravopisni je znak koji označuje kontrakcije tipa *kí*, *kâ*, *svâ*, pa i, suprotno tradiciji, »kraćenje« prijedloga *iz* i *vu* (usp. »ž- *vina* pro *iz vina*, ex *vino*, *ŕ-lagyu* pro *vu lagyu* in vase etc.«, *Orthographia*, *De natura accentuum*).

⁴ U dodatku rječniku, pod naslovom *Orthographia seu recta croatice (generaliter vocabulo illyrice, seu szlavonice) scribendi ratio*.

Cirkumfleks se bilježi i iznad *e* u slijedu *êr* na mjestu silabema *r*. U rasuđivanju o izgovoru [*r*] ili [*er*] u književnoj kajkavštini Jambrešićeva vremena veoma je važna njegova konstatacija (*Orthographia*, pod naslovom *De vocali E, e*) da se *e* označeno cirkumfleksom ispred *r* za kojim slijede konsonanti izgovara nekako apsorbirano (>quadammodo absorbetur«), što ne baš najtočnije, ali ipak nadvoumno opisuje fonetsku prirodu silabema *r* u hrvatskim riječima *Leksikona*.

U prilogu o ortografiji prvi put nalazimo izrečenu činjenicu o obezvučivanju krajnjih zvučnih suglasnika u kajkavštini (v. pod naslovom *De litera F*, gdje se kaže da se u primjera kao *kraf*, *praf*, *zdráf* ne piše *f* nego *v*).

4. Kajkavski je književni jezik u tijeku 18. stoljeća dosegao mnoge karakteristike *standardnoga* jezika kajkavske Hrvatske, pa je, dakle, funkcionirao ne samo kao jezik književnosti nego je zakročio i u područje različitih novih spoznaja i zbivanja i stvarao vlastito nazivlje za njih, kao i za neke pojmove u tada aktualnim znanostima. Znatan prinos na tom području dala je upravo stara kajkavska leksikografija. Nove, svježije struje europskih svjetonazora 18. stoljeća osjetile su se i u Hrvatskoj, pa su svoj odraz našle i u Sušnik-Jambrešićevu rječniku. *Leksikon* je veoma bogat takvim riječima, prevedenicama, tvorbenim kovanicama i svezama riječi u terminološkoj funkciji, koje se ponajčešće prvi put pojavljuju u njemu.

Navest ću neke od takvih riječi i sveza: *mudroskupčina* (*academia*),⁵ *jadrenica* (*antenna*), *preigra* (*anteludio*), *prepis* (*antigraphum*), *podnožci*, *podnamiludi* (*antipodes*), *dvoj-jezičen* (*bilingvis*), *zemlomerec* (*geometres*), *trgonovčen* (*negotinummius*), *četverovugle* (*quadratum*), *sudiña* (*judicatrix*), *poglararstvo* (*magistratus*), *mudroznanstvo* (*philosophia*); *natura suprotivna* (*antipathia*), *orsagov ispisavec* (*geographus*), *naravskih dugovañ znañe* (*physica; physiologia*), *odbiljlañe*, *odvratañe*, *povraçañe*, *povrneñe svetlosti* (*refractio*), *veselo-igre znanost* (*histrionia*) itd.

Međutim terminima koje nalazimo u *Leksikonu* ima ih podosta potvrđenih i u starijim leksikografskim djelima, ponajviše u rječnicima Vitezovića, Della Belle i Belostenca. Tako, primjerice, riječi: *sunco-staja* (s. v. *solstitium*) nalazimo i u Vitezovića i u Belostenca, *mudro-znanstvo* (s. v. *philosophia*) i u Vitezovića, *mudro-znanec* (s. v. *philosophus*) u Vitezovića i Della Belle u liku *mudroznanac*, u Belostenca *mudroznanec*. Međutim, nove kovanice, što ih u hrvatskoj leksikografiji prvi put nalazimo u Sušnik-Jambrešićevu rječniku, znatno pretežu.

U ukupnosti prijevoda takvih latinskih natuknica novotvorine čine tek manji dio hrvatskog nazivlja u *Leksikonu* – autori su često uspješno pronalazili domaće adekvate u postojećoj hrvatskoj kajkavskoj riječi, a kovanice su ponajčešće jedna u nizu već postojećih riječi (usp. npr. *kri-vo-gled*, *škilast*, *šperlast* s. v. *paetus*) ili su opisni prijevod (usp. npr. *med-mesečni*, *novo-mesečni*, *kada mesec iz naše strani od sunca ne razsvećen i zato ñega još ne videti*, s. v. *interlunis*, *medpiknica*, *ali zarez*, *razlučene reći od reći*, s. v. *interpunctio*).

⁵ Latinske riječi u zagradama natuknice su u *Leksikonu*.

5. Uz kajkavske likove riječi i njihovih oblika nalazimo, relativno često, i štokavske, pa kadšto i pokoju tipičnu čakavsku riječ. Za razliku od Belostenčeva *Gazofilacija*, u *Leksikonu* nekajkavski likovi nisu posebno označeni.

Štokavski jezični elementi u pisanoj se kajkavštini pojavljuju već u prvim kajkavskim djelima, u Pergošićevu *Dekretumu* (osobito u ikavskoj njegovoj verziji⁶) i u Vramčevim *Postilama*, a nalazimo ih i u nekim rukopisnim dokumentima iz 16. stoljeća. Ti se štokavski jezični elementi (koji su ponajčešće identični čakavskima) uglavnom svode na prilično čestu pojavu *a* na mjestu poluglasa (dakako, uz redoviti kajkavski refleksi *e*; usp. npr. *magla*, uz kajk. *megla*, s.v. nebula, *papar*, s.v. piper itd., na sporadičnu pojavu štokavskih zamjenica *što*, *zašto* (interesantan je redosljed hrvatskih ekvivalenata s. v. quid u *Leksikonu*: *što?*, *kaj?*; usp. i prijevod natuknice quidvis: *sve štogod hoćeš, što ti drago* i natuknice missa: *maša, meša, misa*), na futur tvoren kraćim prezentom glagola *hoteti* uz infinitiv i na pokoju izrazito štokavsku, sa štokavskoga područja, riječ. U *Leksikonu* nalazimo velik broj štokavizama koji se inače ne pojavljuju u kajkavskim književnim djelima, ili su u njima rijetki. Navodim nekoliko primjera: *tuder, tuda* (s. v. istac), *tamo, tamoka, ovdeka* (s. v. isto), *nitko* (s. v. necubi), *podpunoma* (s. v. nihilominus), *među* (s. v. inter), *lagahan* (s. v. levis), *svakojaki* (s. v. omnifarius), *još* (s. v. nondum), *nešto* (s. v. nonnihil), *Uskrs, Uskrsehe* (s. v. Pascha), *zec* (s. v. lepus), *zečji* (s. v. leporinus). Dakako, uz štokavske uvijek su nazočni i tipični kajkavski ekvivalenti tih i drugih riječi.

Unatoč Jambrešićevoj konstataciji o trostrukom refleksu jata (*Praefatio et declaratio operis*, t. 17: *vera, vira, viera*), potvrde neekavskoga refleksa prilično su rijetke (usp. npr. *prie* s. v. antequam, *odriešujem, odriešiti* s. v. absolvo, *odriešen* s. v. absolutus, *bezdjelak* s. v. punctum, *umiem* s. v. scio, *vièk* s. v. seculum, *djeva* s. v. virgo; *lik* s. v. antidotum, *likar* s. v. jatrus, *likarnica* s. v. apotheca, *donikle* s. v. quadrantenus, *pivčić* s. v. pullaster, *potriba* s. v. necessitas, Gsg *potribe* s. v. necessarie, *diva, divica* s. v. virgo, uz *divojka*, pod istom natuknicom, što je stalan ikavizam u kajkavskoj književnosti, itd.). Ponekad se ikavski lik ostvaruje i u riječima s izrazito kajkavskim osobinama, kao što je to, primjerice, u riječi *svituváñe* 'savjetovanje' (s. v. is).

Izraziti se čakavski jezični elementi u tipičnom kajkavskom književnom jeziku, od samih njegovih početaka, rjeđe pojavljuju nego štokavski. Od ove se tvrdnje izuzimaju djela pisaca tzv. »ozaljskoga kruga«,⁷ te poneko djelo pisano kajkavsko-čakavskim amalgamom (usp. npr. *Duhovne*

⁶ Usp. Valentin Putanec, *Jezik Dekretuma (1574) Ivana Pergošića*, Hrvatski dijalektološki zbornik, knj. 6, Zagreb 1982.

⁷ Usp. Josip Vončina, *O jeziku ozaljskoga kruga*, Kaj, IV, br. 9, Zagreb 1971.

jačke Jurja Muliha,⁸ pisane za potreba Gradišćanskih Hrvata, sa znatnim udjelom njihovih čakavskih jezičnih osobina).

Ta se činjenica odražava i u Sušnik-Jambrešićevu rječniku. Bilo bi veoma teško navesti veći spisak čakavizama u njemu, ali da ih ima, unatoč nekim suprotnim tvrdnjama, potvrđujem s nekoliko primjera: *kadi* 'gdje' s. v. *necubi*, *takojer* s. v. *itidem*, *jadrenica*, *jadreni* s. v. *antenna*, *Gsg jadra* s. v. *aplustre*, *zajac* s. v. *lepus*, *crikva* s. v. *fanum*, *Gpl novâc* s. v. *infero*, *Vazam* s. v. *Pascha*, *zač* s. v. *quare*, *zal* s. v. *malus*.

Nazočnost osobina drugih dvaju hrvatskih narječja vidljiva je i u nizu riječi koje nisu dio leksika kajkavskih govora. Navest ću ih nekoliko: *magarac* (s. v. *asinus*), *smokve* (s. v. *ischades*), *brašno* (s. v. *farina*), *iver* (s. v. *recisamentum*), *prekojutra* (s. v. *pomarium*), *sadašni*, *sadani* (s. v. *praesens*), *zbog* (s. v. *ob*), *zmija* (s. v. *serpens*), *bolestan* (s. v. *infirmus*), *nemaran* (s. v. *negligens*) itd.

Treba posebno naglasiti da među nekajkavskim riječima ima mnogo turcizama (premda manje nego u Belostenčevu rječniku), usp. npr. *bašča* (s. v. *hortus*), *baščar* (s. v. *hortilio*), *boja* (s. v. *aeruca*, *aquilis*, *aurata*, *color*, *isatis*), *čizma* (s. v. *calceatus*, *cothurnatus*, *cothurnus*, *eumarus*), *čoban* (s. v. *opilio*), *čorba* (s. v. *jus*), *kalaisati* (s. v. *inocile*, *stanno*), *kašika* (s. v. *cochlear*) itd.

Nekajkavski jezični elementi u ukupnom hrvatskom prijevodu latinskih natuknica u *Leksikonu* ipak su relativno rijetki, pojavljuju se tek ponegdje, u nizu kajkavskih istoznačnica ili bliskoznačnica. U opisnom se prijevodu veoma rijetko pojavljuju.

6. Kako je rečeno, hrvatski prijevod latinskih natuknica jest književno-kajkavski – i kao prvonavedeni ekvivalent latinskih natuknica, i kao jezik opisnih prijevoda i hrvatskih stihova uz pojedine natuknice, i u hrvatskom dijelu hrvatsko-latinskoga indeksa. Međutim, autori – jednako kao i većina drugih hrvatskih djelatnika na području pisane hrvatske riječi, njihovih prethodnika i suvremenika, bez obzira na osnovno narječje kojim pišu – gledaju na kajkavski jezični izraz, govorni ili pisani, tek kao na dio »općenoga«, »ilirskoga« ili »hrvatskoga« jezika. Na mnogo mjesta u *Leksikonu* to se i izričito kaže, i u *Predgovoru*, t. 17, i u naslovu hrvatsko-latinskoga indeksa, i u obradi mnogih natuknica koje se odnose na dijelove hrvatske Trojednice i na njihov jezik. Kao ilustraciju, ovdje ću navesti obradu nekoliko natuknica. *Illyricus: Illirianszki ali szlovenski, horvatczki etc.* Illyrisch, *das ist: Croatisch, Dalmatinisch etc. oder zum Croaten, Sclavoniern etc. gehörig. Illirus, az az: Horvát, Tót, Dalmata, Bosnyai, etc.; Croata: Horvat, Horvaticza.* Ein Croat, eine Croatin. *Horvát, Horvát Aszszony.* (*Populus Illyricus.*); *Dalmata: Dalmatin* (vulgari ac communi nomine *Szlovenec, Horvat.*) ..; usp. i natuknice *Croatia, Dalmatia, Illyricum, Illyrus* i dr. I formulacije u *Predgovoru* o zamjenjivanju

⁸ Štampane va Gyuri, leta 1750.

reflekasa poluglasa i jata te o sudbini krajnjega – l očito se ne mogu odnositi na kajkavštinu nego tek na cjelinu *ilirskoga*, tj. hrvatskoga jezika.

U skladu dakle s težnjama mnogih starih hrvatskih pisaca, pa i kajkavskih, za postupnim postizanjem jedinstva hrvatskoga književnog jezika – i autori *Leksikona* unijeli su u svoj rječnik mnoge nekajkavske riječi ili nekajkavske glasovne, sporadično i obličke osobine, ravnopravno s kajkavskima, bez ikakvih upozoravanja na njihovu dijalekatnu pripadnost.

RÉSUMÉ

LA LANGUE CROATE DANS LE DICTIONNAIRE DE SUŠNIK-JAMBREŠIĆ (1742)

Le grand dictionnaire à quatre langues de Sušnik-Jambrešić, sous le titre *Lexicon latinum interpretatione illyrica, germanica et hungarica locuples (...)*, publié à Zagreb en 1742, prend une place à part dans la riche lexicographie croate du 18-ème siècle, même dans l'ensemble du patrimoine culturel croate. Dans la communication ici présente sont présentées les caractéristiques élémentaires du kajkavien littéraire croate au moyen duquel sont traduites les lemmes latines d'un fond très riche. La langue kajkavienne littéraire qui est réalisée dans le dictionnaire de Sušnik-Jambrešić, est caractérisée en général comme suit par:

– Unification, sous forme littéraire, des caractéristiques kajkaviennes très différentes, régionales et locales sur le niveau phonético-phonologique.

– Retention de quelques archismes grammaticaux et lexicaux, disparus pour la plupart dans le dialecte kajkavien aux 16-ème et 17-ème siècles.

– Acception de quelques doublets, surtout dans la morphologie et la morphonologie.

– Acception de quelques caractéristiques non-kajkaviennes, en provenance de deux autres dialectes croates et des oeuvres croates écrites dans ces dialectes. Comme aussi la plupart d'anciens écrivains croates, les auteurs de ce dictionnaire présentent le dialecte kajkavien, ce qui veut dire l'expression littéraire kajkavienne écrite, en tant qu'une partie d'une langue »commune«, »illyrienne« ou »croate«. C'est ce qui est dans maintes lemmes de ce dictionnaire expressement ressorti comme aussi illustré au moyen de parution de maints mots štokaviens, en mondre mesure čakaviens ou de leurs formes non-kajkaviennes dans l'élaboration lexicographique.